

В.Г.Яременко, канд. екон. наук

Інститут економіки та прогнозування НАН України

РАЦІОНАЛЬНИЙ ВИБІР У МЕРЕЖЕВИХ СТРУКТУРАХ У КОНТЕКСТІ МЕХАНІЗМІВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Розглянуто роль процедур раціонального вибору у формуванні мережових структур в економіці. Доведено, що мережева структура є схильною до розширення, якщо граничний дохід суб'єкта від економії трансакційних витрат перевищує втрату корисності через скорочення доступних альтернатив, а умовою рівноваги мережевої структури є рівність граничних вигод трансакційного характеру і граничних витрат утрат корисності. Обґрунтовано висновок, що розширення ареалу мережових структур вивільняє соціальний простір для нових технологій, інститутів і ринкових структур, готуючи систему для інноваційного ривка.

Сучасні ринкові системи мають у своїй основі раціональний вибір вільних діяльних суб'єктів, які самостійно розв'язують питання про розподіл і використання належних їм обмежених ресурсів. Неявною, але принципово важливою передумовою функціонування ринкового механізму є цінності та критерії раціонального вибору суб'єкта. З одного боку, раціональний вибір виступає як практична позитивна свобода господарювального суб'єкта – оскільки він відповідає його ціннісним засадам, оскільки "економіка є предметним буттям особистості, її "третьою природою"¹. З іншого боку – здатність економіки забезпечити цілісну поведінку суб'єктів залежить від того, наскільки дієвою є ієрархія ціннісних засад господарської системи і наскільки адекватно вона відбивається в інституційній архітектоніці соціуму.

Звичайно під ієрархічними структурами розуміють структури, засновані на відносинах супідпорядкування, а під мережевими – на відносинах горизонтальної координації елементів системи: "Якщо в ієрархічній структурі елементи системи перебувають на різних рівнях і мають різний статус, то в мережевій – вони є рівнорівневими і рівноправними"².

У світлі такого розуміння мережа як формальний антипод ієрархії може справляти корегуючий або збурюючий вплив на функціонування ієрархічних ціннісних передумов ринкової економіки. Такі викривлення мережі позначаються на можливостях її розвитку і тому потребують фіксації, систематизації та теоретичного осмислення.

¹ Базилевич В.Д., Ільїн В.В. Метафізика економіки. – К., 2007. – С. 401.

² Гриценко А.А. Иерархические и сетевые структуры в институциональной архитектонике экономических систем // Научные труды Донецкого национального технического университета. – Серия: экономическая. – Вып. 31–7 (117). – 2007. – С. 51.

Мережа, як і ієрархія, є універсальною формою соціальних контактів, в основі яких лежать відзначені А.Смітом "схильності до міни, торгівлі, до обміну одного предмета на іншій"³. Розуміння практичної єдності мережі та ієрархії з точки зору моделі раціонального вибору може полегшити виявлення тенденцій глобалізації на базисних рівнях господарської діяльності.

У науковій літературі поширена думка, що одним з атрибутів глобальної перехідності є мережева модель соціально-економічного устрою⁴. Мережі, що охоплюють дедалі ширший ареал світової економічної системи, поступово стають вагомим чинником її еволюції та розподілу глобальних ресурсів. В умовах глобальної невизначеності мережі, на перший погляд, видаються найфункціональнішою і перспективнішою інституційною новацією.

Проте сама по собі функціональність ще не є доводом на користь абсолютної переваги цього інституту. "За допомоги доводів про функціональність можна лише вивести, що певні характеристики (задоволення конкретних функціональних вимог певним чином) не суперечать виживанню і подальшому розвитку системи, але це не означає, що ці вимоги не можуть бути задоволені в будь-який інший спосіб", – відзначає Г.Саймон⁵. Тому потрібна альтернативна оцінка поточної та довгострокової ефективності мереж.

Виникає низка питань, пов'язаних з характером і наслідками мережевого впливу на сучасні ринкові механізми. По-перше, наскільки цей чинник зіставний з функціонуванням ринкового механізму, побудованого на раціональному виборі та максимізації функції корисності суб'єктів? По-друге, чи впливає він на внутрішню структуру ринкового механізму? По-третє, наскільки застосовна неокласична парадигма для розуміння природи мережевого обміну з погляду еволюційних процесів у господарських системах? Нижче зроблено спробу виявити можливий внутрішній зв'язок між механізмами раціонального вибору і формуванням мережевих структур в економіці.

Ієрархічні та мережеві структури особливим чином співвідносяться з процесом еволюції господарських систем та їх перехідними станами. Будь-яка економічна система існує як сукупність рівнів і статусів. Це забезпечує її рівновагу, стійкість і самодостатність. У сучасній економічній науці цю проблему ставить, наприклад, Жак Сапір у книзі "До економічної теорії неоднорідних систем". На його думку, неоднорідність економічних агентів обов'язково породжує ієрархічні взаємозв'язки навіть в умовах їх формальної рівності. Перехід до вищого рівня рівноваги здійснюється завдяки тому, що з'являються так звані репрезентативні агенти, які пов'язують і втілюють нові типи поведінки, що дозволяє їм *домінувати*: "Пануван-

³ Смит А. Исследование о природе и причине богатства народов. – М., 1935. – С. 16.

⁴ Див.: Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М., 2000; Ливитт Г. Дж. Сверху вниз: Почему не умирают иерархии, и как руководить ими более эффективно. – СПб, 2005; Питерс Б. Г. Глобализация, управление и его институты // <http://www.strana-oz.ru/?numid=17&article=808>.

⁵ Саймон Г. Рациональность как процесс и продукт мышления // THESIS. – 1993. – Т. 1. – Вып. 3. – С. 20.

"Панування означає ситуацію, в якій навколо деяких типів поведінки або навколо деяких агентів відбувається спонтанна організація інших типів поведінки або агентів. Відносини домінування (панування) не заперечують різноманіття, а організують його. Навпаки, логіка домінування (панування) припускає, що одні типи поведінки або агенти усувають інші, виштовхуючи їх із відповідного поля"⁶.

Виникає питання: чи є ієрархія елементом логіки ринку, чи вона заперечує цю логіку? О.Уільямсон, характеризуючи те, що він називає ліво-радикальним тлумаченням ієрархії, виокремлює три ключові елементи цього підходу: прагнення до зростання ефективності цілком можна описати в поняттях неокласичної теорії фірми; неокласична теорія не припускає економічно обґрунтованого існування ієрархії; ієрархія функціонує як інструмент економічної влади, або, інакше кажучи, експлуатації⁷. Як показує О.Уільямсон, цей підхід ігнорує транзакційний чинник господарської структури. В реальності ієрархія забезпечує економію транзакційних витрат, оскільки дозволяє повно використовувати вигоди нововведень і сприяє запобіганню розтрати коштів⁸.

Специфічність активів, у тому числі людського капіталу фірми, в певних випадках не дозволяє їм вільно обертатися на ринку і прив'язує їх до спеціалізованої структури управління. За відсутності належного ієрархічного контролю спрямована всередину опортуністична поведінка працівників справляє небажаний вплив на розподіл ресурсів і тим самим спотворює дію цілого ринкового механізму. Ієрархія нейтралізує вказану внутрішню недосконалість ринку, обмежуючи можливості цілеспрямованого опортунізму. Отже, ієрархія – це не антипод, а внутрішній момент функціонування ринкової системи.

Ієрархічна логіка домінування, або панування, є фундаментальною складовою частиною інститутів ринкової системи. Ринковий порядок є ієрархічним, що не заважає господарській системі діяти на засадах вільного вибору. Одна з докорінних вад моделі раціонального вибору і Парето-оптимуму полягає в тому, що вони ігнорують цей латентний ієрархічний характер ринку. Для неокласиків дослідження економічної реальності здійснюється в рамках парадигми "свобода і рівність". Насправді господарська система являє собою не лише горизонталь, а ще і сукупність різнорівневих механізмів, пов'язаних між собою вертикальною залежністю, що можна виразити формулою "свобода і нерівність".

Рівновага споживача можлива остільки, оскільки на ринку пропонують свої товари рівноважні виробники. Мікроекономічна рівновага фірми можлива лише остільки, оскільки вона є включеною в систему вищого рівня – макроекономічну. Макроекономічна система може бути рівноважною лише остільки, оскільки вона є частиною світового ринку.

Економіка США з її фундаментальними макроекономічними перекосами особливо наочно це демонструє. Річний дефіцит державного бю-

⁶ Сапир Ж. К экономической теории неоднородных систем. Опыт исследования децентрализованной экономики. – М., 2001. – С. 120.

⁷ Уильямсон О. Экономические институты капитализма. – СПб, 1996. – С. 335.

⁸ Там же. – С. 337.

джету і дефіцит торгового балансу США наближаються до трильйонних показників, проте стабільне "життя в борг" забезпечується глобальною роллю США на світових фінансових ринках. На середину 2007 року валовий зовнішній борг США склав 12,25 трлн дол. США⁹. Кредиторами США виступають, зокрема, такі суб'єкти світової фінансової системи, як Китай, Японія і Росія, які вимушені в особі своїх центральних банків підтримувати витрати американського уряду, навіть якщо він витрачає кошти на ворожі для них цілі.

Згідно з такою логікою глобальна економіка не може бути рівноважною у принципі, тому що вона не може передати частину своїх проблем системі вищого рівня через відсутність останньої. Водночас не слід забувати, що нерівноважні стани є менш імовірними, ніж рівноважні. Отже, глобалізація з її акцентом на мережеві моделі організації соціуму – це перехід, який завершиться у відносно короткі історичні терміни, але обов'язково буде пов'язаний з утратою значних масивів соціальної інформації.

Той рівень невизначеності, який характеризує сучасне суспільство, не може бути визнаний прийнятним ані з гуманітарно-соціальних позицій, ані з позицій раціонального використання глобальних ресурсів. Через інформаційний примітивізм самокерованість мережевого суспільства є вельми сумнівною. Проблема вертикалі та ієрархії як обов'язкового елемента інформаційного механізму соціуму найближчим часом загострюватиметься у зв'язку з очевидною деструкцією існуючого вертикального устрою сучасної цивілізації, що призведе до втрати керованості. "Глобалізація, працюючи у "протифазі" з соціально-економічним призначенням і функціями держави, перетворює розвиток усієї світової економіки на стихійний некерований процес, який може спричинити глибокі суперечності"¹⁰.

Б.Г.Пітерс у статті "Глобалізація, управління і його інститути" відзначає, що в одних і тих самих умовах процес виникнення таких мереж може протікати по-різному і приводити до абсолютно різних наслідків. Якщо ж у схожих організацій не існує єдиної моделі ухвалення рішень, то оцінити успішність управління стає надзвичайно важко, якщо не неможливо. В результаті виникає реальна небезпека виродження самого поняття управління, перетворення його на безглузду тавтологію: щось відбулося і тепер цим чимось треба управляти. Знову впадає в очі паралелізм з різними еволюційними політологічними теоріями або ідеями керівництва "від низу до верху"¹¹.

Управління є способом існування складних систем. Якщо система здатна існувати тривалий час без явних або латентних керівних механізмів, виникає питання, наскільки вона є складною. На думку Б.Пітерса,

⁹ Див.: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/us.html>.

¹⁰ Анилионис Г.П., Зотова Н.А. Глобальный мир: единый и разделённый. Эволюция теорий глобализации. – М., 2005. – С. 672.

¹¹ Питерс Б.Г. Глобализация, управление и его институты // <http://www.strana-oz.ru/?numid=17&article=808>.

ієрархія потрібна саме для того, щоб пропонувати суспільству певний напрямок руху¹².

Сильний акцент на принципі єдиноначальності не можна розглядати як апіорно скомпрометований. Ефективна держава має бути незалежною від різних суспільних сил у тому числі, мабуть, і горезвісних "мереж" суспільних і приватних організацій, оскільки вони можуть спробувати поставити державу під свій контроль, узурпувати соціальну владу. Це тим більше небезпечно в ситуації вільного вибору цінностей, про яку говорить М.Кастельс, характеризуючи сучасний стан глобальної метанережі¹³, або ситуації народження принципово нових орієнтирів і мотивів у діях виробників і споживачів в умовах мережі¹⁴.

Щоб мережа могла функціонувати, її учасники повинні однаково інтерпретувати важливу інформацію, мати схожі уявлення і про основні проблеми, з якими вони зіткнуться у своїй діяльності, і про методи їх розв'язання. Це означає, що учасники мережі повинні розділяти спільні для них цінності. Існування локалізованих ціннісних утворень цілком достатньо, щоб мережа могла працювати. Конфлікти і потенційні суперечності всередині мережі можна знімати шляхом надання її учасникам права самим вирішувати, хто перебуває всередині, а хто поза системою, тобто самим обирати критерії та цінності.

Свавілля щодо цінностей уявляється новим, мало не абсолютним ступенем свободи, доступним людині лише в мережевому суспільстві. Формула звільнення досить проста: соціальний релятивізм, заперечення абсолютних цінностей, рамок, меж і заборон і є абсолютна свобода. Позбавлений ґрунту і коренів суб'єкт виступає як творець свого життя, що будує світ на засадах своїх інтересів і потреб. Мережа як істинна реальність є простір його свободи. Ієрархія допустимого, прийняттого і бажаного виводиться за дужки такого соціуму. Все бажане для суб'єкта наділяється статусом прийняттого, а отже, і допустимого.

Водночас можливість будь-яку інформацію наділяти в мережі самостійним ціннісним статусом відіграє руйнівну роль не лише стосовно форм порядку, побудованих на чіткій ієрархії цінностей, статусів і критеріїв, а і стосовно теоретичних конструкцій, що їх відбивають. "Інформаційний підхід у теорії та практиці суспільного життя породив можливість і необхідність створення неієрархічних мережевих утворень, які не мають очевидної структури (безсистемних у попередньому сенсі). Такого роду мережева модель організації суспільного простору (і простору, і інформації, і реальної діяльності, і суспільних відносин, і їх когнітивних форм) є основою і для розвитку відповідної методології та парадигми суспільного знання"¹⁵.

¹² Там же.

¹³ Див.: Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – С. 44–45.

¹⁴ Усик Н.И. О концепции сетевого управления в экономике Постмодерна // Экономическая теория в XXI веке – 1 (8): Экономика Постмодерна. – М., 2004. – С. 283–294.

¹⁵ Бузгалин А.В. Постмодернизм устарел... (закат неолиберализма чреват угрозой "протоимперии") // Экономическая теория в XXI веке. – 1 (8): Экономика Постмодерна. – С. 12–53.

Нерідко в науці мережу тлумачать як утілену нелінійність глобального етапу соціальної еволюції, що допускає будь-які теоретичні моделі, головним критерієм яких виступає їх поточна корисність. Проте питання про пошук адекватного теоретичного інструментарію таке тлумачення не знімає. Якщо визнати, що глобальне постіндустріальне суспільство – це надбудова над "старим" модерном, індустріальним суспільством, то допустимість попереднього, неокласичного методологічного ключа стає очевидною. Ми можемо шукати сліди логіки раціонального вибору в мережевих структурах, визнаючи їх межовим варіантом ринку, і рухатися далі на цій основі. Але що ж робити, якщо глобалізація перебудовує всю споруду цивілізації, від верху до низу? В цьому разі немає іншого виходу, крім "тестування" об'єкта на доступність його властивостей старим дослідницьким програмам, у тому числі й неокласичній.

Очевидно, що в мережі статусний вимір, якщо і не зникає, то дезактуалізується, стає латентним. Критерії "більше-менше", "вище-нижче" відключаються. В умовах відсутності чіткої самоідентифікації контакти між учасниками відбуваються відповідно до моделі "а ти хто такий?". Зрозуміти, "а хто я сам такий?" можна шляхом практичної рефлексії. Це означає, що наступний етап взаємодії може мати силовий характер. Тому мережевий стан соціальної системи є точкою біфуркації, коли неможливо передбачити напрямок її подальшого розвитку.

Останнім часом наукова література великої уваги надає мережевим структурам як універсальному соціальному феномену, що має широкий соціально-економічний зміст¹⁶. Послідовну теоретичну позицію з цього питання посідає М.Кастельс, на думку якого мережеві структури знаменують собою перехід до нової якості глобального соціуму, де змінюються фундаментальні засади суспільства: "Домінуюча тенденція спрямована до горизонту мережевого позаісторичного простору потоків, який намагається нав'язати свою логіку розсіяним сегментованим місцям, дедалі слабкіше пов'язаним одне з одним, дедалі менше спроможним користуватися спільними культурними кодами. Якщо ми навмисно не побудуємо культурні та фізичні мости між двома формами простору, ми можемо дійти до життя в паралельних світах, у яких час не може збігатися, бо вони деформовані різними вимірами соціального гіперпростору"¹⁷.

Сучасна ситуація – це ситуація безчасся, заперечення часу, по суті, така, що призводить суспільство до завершення його сучасного устрою, до кінця світу. "Та й поклявся Живучим по вічні віки, Який створив небо та те, що на ньому, і землю та те, що на ній, і море й що в нім, – що вже часу не буде", – мовиться про кінець світу в Апокаліпсисі (Откр. 10, 6).

Стиснення соціального часу до малих, що майже зникають, інтервалів здатне радикальним чином дестабілізувати весь устрій сучасної цивілі-

¹⁶ Див.: Глаголев К.В., Морозов А.Н. Физическая термодинамика // <http://fn.bmstu.ru/phys/bib/physbook/tom2/about.htm>; Нельсон Р., Уинтер С. Эволюционная теория экономических изменений. – М., 2002; Ливитт Г.Дж. Сверху вниз: Почему не умирают иерархии, и как руководить ими более эффективно. – СПб, 2005; Олейник А. Модель сетевого капитализма // Вопросы экономики. – 2003. – № 8. – С. 132–149.

¹⁷ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – С. 398.

зації. Час саме по собі – один із фундаментальних механізмів координації соціуму. Жорсткість часових лагів дає суб'єкту можливість пристосуватися, звикнути, знайти своє місце в мінливих умовах життєдіяльності. Консерватизм, розумне запізнювання соціальних змін забезпечують наступність історичних станів, цілісність суб'єкта й об'єкта.

Якщо час істотних подій у мережі скорочується до мілісекунд, як в інтернеті, пристосуватися до них, зберігаючи себе як цілісність, як носія унікальної й одночасно спільної якості, неможливо. Вже тільки тому мережева епоха, що насувається, може стати епохою тотальної десуб'єктивації, коли особистість, індивід і суб'єкт утратять своє початкове значення вихідної точки в системі соціальних координат і поступляться місцем якійсь новій тотальності.

Для М.Кастельса сучасна ситуація – це епоха формування цінностей, створення культурних кодів і кодексів. Формування цінностей є ще і процес руйнування, стирання старої інформації. Мережа як конструкт, що найбільшою мірою піддається хаосу, полегшує розв'язання завдання перетворення соціальної структури на соціальний матеріал, на будівельні цеглинки нової будівлі. Ефективність, справедливість, раціональність, стабільність, рівновага як стратегічні орієнтири соціального устрою відсовуються вбік, поступаючись місцем конкуруючим ситуативним логікам.

Виникає питання: чи може бути якась позитивна програма у суспільства, яке потрапило під всеохоплюючий вплив феномену метамережі, тобто системи, побудованої за принципом мозаїки, де відсутні вищі рівні та інстанції? Адже, хоча логіка цієї метамережі й невідома, в ній доводиться жити і працювати мільярдам людей. Тому немає альтернативи її осягненню, як теоретичному так і практичному. Мікроекономічний аналіз дає можливість зрозуміти деякі іманентні механізми мережевого функціонування господарських систем у контексті їх еволюції.

Мережа в неявному вигляді припускає і навіть передбачає дискримінаційне ціноутворення, яке захищає її від "мережевих" суб'єктів. Тим самим порушується одна з базових умов ефективності ринків. Як говорить М.Алле, "відсутність дискримінації є необхідною умовою як ефективності, так і справедливості"¹⁸. Можливо, компенсація втрат ефективності внаслідок дискримінації пов'язана з транзакційним чинником.

Схильність суб'єктів до вступу в мережеві структури певним чином пов'язана з максимізуючою поведінкою. При цьому мережеві структури двояко впливають на мікроекономічний механізм раціонального вибору. З одного боку, обмежуючи поле вибору суб'єкта лише індексом сусідства¹⁹, вони зменшують кількість доступних і оцінюваних альтернатив, що призводить до зниження рівня корисності. З другого боку – мережеві структури вочевидь ведуть до значної економії на транзакційних витратах, що рівноцінно зсуву бюджетної лінії вправо вгору.

Мережева структура схильна до розширення, якщо граничний дохід від економії транзакційних витрат перевищує втрату корисності через

¹⁸ Алле М. Условия эффективности в экономике. – М., 1998. – С. 267.

¹⁹ Див.: Аладьев В.З. Однородные структуры. Теоретические и прикладные аспекты. – К., 1990.

скорочення доступних альтернатив. У протилежному разі ця структура є не-ефективною і має скорочуватися, тим самим розширюючи коло альтернатив. Нарешті, мережева структура буде рівноважною, коли її граничні вигоди трансакційного характеру дорівнюватимуть граничним витратам утрати корисності.

Докладне доведення цих гіпотез на підставі обґрунтування мікро-економічної сутності мережевих структур вимагає з'ясування їх особливої інституційної природи і механізмів функціонування. Прагнення суб'єктів до входження в мережеві структури виникає як реакція на надмірне ієрархічне ускладнення зовнішнього середовища. Статус будь-якого суб'єкта ґрунтується на чітких критеріях "вище – нижче". Інституційна система в цьому сенсі є початково ієрархічною. Вона захищає того, хто нижче, але лише в тому разі, якщо виконує інституційні приписи. Водночас і для суб'єктів вищого рівня влада над іншими суб'єктами є доступною лише через інституційний механізм.

Якщо суб'єкт вищого рівня порушує правила гри, він може зіткнутися із зустрічним ухиленням від правил підпорядкування. Мережі можуть бути і способом ухилення від свавілля державних обмежень або втручання: "Роблячи свідомий вибір між відкритим ринком і мережею локальних трансакцій, економічні суб'єкти намагаються тим самим захистити себе від негативного впливу держави та її законів"²⁰.

Фундаментальний зв'язок інститутів та ієрархії відзначили Л.Болтанські та Е.Кьяпело. На їхню думку, виробництво благ і послуг, з одного боку, передбачає певну дисципліну, а з іншого – веде до накопичення капіталу тільки в деяких привілейованих центрах. Обмеження і дисципліну завжди можна визнати надмірними, а систему розподілу доходів, що склалася до якогось моменту, викрити як форму пригноблення або як результат панування якоїсь групи, якогось співвідношення сил²¹. Хоча капіталізм завжди включав у самоопис вимогу звільнення, в якийсь момент, задля власного виживання, йому доводиться класти край: або через переговори, коли в результаті взаємодії з опонентами виникають домовленості про способи розподілу прибутку і прийнятні умови праці, або нав'язуючи свій порядок, як це багато в чому відбувається в наші дні, коли капіталізм наново розгортається, обходячи створені критикою перешкоди²².

В умовах глибоких екзогенних інновацій послаблюється інституційний тиск на верхні ланки соціальної ієрархії. Виникає прагнення захопити частину чужих ресурсів і повноважень. Унаслідок цього знижується координуючий та інтегруючий потенціал інститутів. Коли кілька суб'єктів вищого рівня претендують на один і той самий масив повноважень, то суб'єкти нижчого рівня не можуть максимізувати свою корисність в існуючих інституційних рамках. У цьому разі вони схильні ігнорувати не вигідні інституційні правила підпорядкування і переходити до інших. Поганий приклад

²⁰ Олейник А. Модель сетевого капитализма. – С. 136.

²¹ Болтански Л., Кьяпело Э. О каком освобождении идёт речь? // <http://www.nz-online.ru/index.html?aid=5010291>.

²² Там же.

заразливий, його дотримується дедалі більша кількість суб'єктів, і дотримуватися старих правил стає не просто не вигідним, а ще і небезпечним.

Проте необхідність діяти в умовах багаторівневого і багатозв'язкового середовища ускладнює порівняння альтернатив. Якщо вибір стає дуже складним, суб'єкт може використати механізми сурогатного вибору, коли різко обмежується коло враховуваних альтернатив і тим самим знижуються витрати вибору і ризики помилки: "Оцінюючи потенційно великі, але пов'язані з ризиком вигоди, які йому обіцяють операції з новими партнерами, економічний агент може надати перевагу меншому, зате гарантованому виграшу від взаємодії із старими контрагентами"²³.

Оскільки коло оцінюваних альтернатив обмежене індексом сусідства, то в мережі досягнута корисність зазвичай є меншою за потенційну корисність суб'єкта за даних можливостей ринку. Це зумовлене тим, що в сурогатному виборі виключені реально існуючі альтернативи, оцінку яких суб'єкт вважає зайвою, надто складною або необов'язковою.

Суб'єкт формує свої мікромережі з найближчих контрагентів, досягаючи завдяки цьому економії часу, креативного ресурсу і вивільняючи ці ресурси для розв'язання нагальніших питань. Чим вищі компетентність і ресурсна забезпеченість суб'єкта (ієрархічний потенціал), тим менше він схилений до замикання в мережі у процесі вибору, тим вищий рівень досягнутої ним корисності.

Ці міркування дозволяють зробити припущення про множинність рівнів корисності суб'єкта, яка має ієрархічний характер. Є низькі рівні рівноваги, де суб'єкт погоджується на мережу і поводить себе по-конформістському, дотримуючись загальноприйнятих практик. І є вищі рівні рівноваги, де вибір суб'єкта є максимально креативним, професіоналізованим.

Для учасників мереж характерний взаємний опортунізм, за якого прагнення до мінімізації витрат пошуку інформації породжує свого роду всепробачність покупців і продавців. Наприклад, з боку продавців це може бути максимально ліберальна дебіторська політика – їм ніколи займатися ресурсомісткими, складними маркетинговими технологіями просування своїх товарів. З боку покупців може спостерігатися зустрічний рух як згода з будь-якими умовами поставки в рамках звичної мережі, аби тільки це не обтяжувало зайвими роздумами й оцінками.

Тактика взаємних поступок як спосіб мінімізації витрат пошуку інформації знижує актуальні інформаційні потреби і призводить до втрати незатрабованої інформації. Тому на певному етапі така мережа набуває яскраво вираженого ентропійного характеру і починає вироджуватися. Якщо ж суб'єкт не згоден на подальше зниження рівня корисності, він вимушено починає пошук.

Таким чином, в умовах вироджуваної мережі максимізація корисності перетворюється на пошук нового рівня рівноваги, що супроводжується різким зростанням трансакційних витрат, яке може бути компенсоване тільки реальним приростом корисності суб'єкта. В цей момент інтегрована функція корисності суб'єкта перестає бути безперервною і гладкою.

²³ Олейник А. Модель сетевого капитализма. – С. 134.

Як показано в літературі²⁴, в сам момент переходу корисність як критерій ухвалюваних рішень поступається місцем іншим критеріям, пов'язаним із пошуком, формуванням або корекцією статусу суб'єкта. Переходу на новий рівень властива не так множинність, як відсутність критеріїв раціонального вибору. В цих умовах часткові тактики суб'єкта можуть мати нераціональний характер у попередніх координатах, але водночас наближати суб'єкт до шуканого нового стану.

Мережа не має "виокремлених" напрямків, тому вона найкращим чином підходить для дифузії ресурсів, знань і умінь. Вироблення і генерування знань та ресурсів – справа ієрархічних структур. Вони зверху забезпечують "засівання" соціально-економічного простору зернами інновацій, охоплюючи максимальну поверхню.

Плоскі мережі побудовані на принципах послідовності й аддитивності, їм не доступні тунельні ефекти. Завдяки демократичному характеру мережевих систем нові ресурси і технології доступні не лише конкуруючим активним суб'єктам, що беруть участь у розвитку, а і суб'єктам, що вичікують, не по заслугах, а внаслідок неминучої дифузії. Розсіяння інформації та ресурсів у мережах робить їх важливим елементом ентропійного механізму соціуму, що відповідає за функцію забування, спрощення, примітивізації. Ефективність системи знижується. Це вивільняє соціальний простір для нових технологій, інститутів та ринкових структур і породжує потребу в заміщенні старих технологій новими. Тим самим мережевий етап еволюції системи готує її для інноваційного стрибка.

Ієрархія рівнів рівноваги суб'єктів відбивається у структурній ієрархії мікроекономічної теорії. Є фундамент – теорія споживацького вибору, є наступний рівень – теорія фірми, є теорія ринкових структур. Можна висловити гіпотезу, що всередині кожного рівня переважають предметні зв'язки мережевого типу, коли все є однаково важливим, "немає дрібниць". Водночас для кожного рівня можливості осягнення предмета обмежені. Перехід на наступний рівень неможливий без внутрішньої диференціації теоретичного знання на більш і менш важливі положення, на принципи і деталі.

Оскільки розвиток системи являє собою окремий випадок змін, то ймовірність розвитку є функцією ймовірності змін. Якщо ймовірність змін системи є незначною, то, відповідно, і ймовірність її розвитку буде незначною. Тому оцінка еволюційного потенціалу мережевих структур може бути здійснена на підставі відносно простих термодинамічних моделей²⁵.

Переваги ієрархічної системи з виокремленими напрямками полягає в тому, що вона встановлює єдність з елементами, безпосередньо з нею не пов'язаними. Кількість практично доступних варіантів і альтернатив зростає за законами комбінаторики, жорсткий детермінізм мереж посту-

²⁴ Яременко О.Л. Переходные процессы в экономике Украины: институциональный аспект. – Харьков, 1997; Лезурн Ж. Основные элементы теории полезности // THESIS. – 1993. – Осень. – Т. 1. – Вып. 3.

²⁵ Глаголев К.В., Морозов А.Н. Физическая термодинамика // <http://fn.bmstu.ru/phys/bib/physbook/tom2/about.htm>.

пається місцем стохастичним механізмам, тому зміни є не те що ймовірнішими, а обов'язковими. Відхід від принципу еквівалентного обміну порушує Парето-оптимум і виводить частину економічних ресурсів з-під жорсткого детермінізму максимізації корисності. Завдяки наявності відносно вільних ресурсів багато еволюційних ситуацій в ієрархічних структурах є змістовними.

Можна зробити зворотне припущення: мережеві структури мікро-економічного типу (тобто вичерпним чином описувані за допомоги функції максимізації корисності) мають мінімальний еволюційний потенціал. Це стає зрозумілим, якщо врахувати, що максимізація поточної корисності, що досягається у стабільних мережах, передбачає повне використання наявних ресурсів, не залишаючи практично нічого для розвитку.

Р.Нельсон і С.Уінтер, аналізуючи селекційне середовище еволюційного процесу, виокремили два способи поширення інновацій: вертикальний (ієрархічний) як зростання фірми-новатора і горизонтальний як масова імітація або дифузія. У структурі селекційного середовища найважливішими є чотири елементи: визначення цінності (або рентабельності), актуальне для фірм даного сектора; спосіб, у який споживач або регуляційні переваги справляють вплив на визначення рентабельності; процеси інвестування; процеси імітації²⁶.

Невизначеність інноваційних засад еволюції господарських систем урівноважується чіткістю й однозначністю цінностей. Цінності можуть інтегрувати різнорідні, і навіть протилежні інтереси. Низьким еволюційним можливостям господарських систем мережевого типу сприяє зниження комунікативного потенціалу ціннісних засад соціуму: "Фрагментація і правового, і морального простору означає зміцнення локальних порядків. Останнє стає додатковим чинником сегментації ринку: межі між сегментами встановлюються не лише ціновими, технологічними або соціальними, але і нормативно-ціннісними бар'єрами. Задоволеність локальним порядком знижує стимули до того, щоб індивід докладав зусилля до підтримання універсального порядку, наприклад, у масштабах національного ринку"²⁷.

На думку А.Олійника, основа моделі мережевого обміну – локалізація трансакцій: економічні агенти діють, здебільшого, не на знеособленому, що складається з нескінченно великої кількості учасників, ринку, а на локальному, обмеженому території або певним колом агентів²⁸. Оскільки кількість ступенів свободи будь-якого елемента обмежена індексом сусідства, мережеві структури прямують до квазірівноважного стану. Швидкість передання інформації обмежена конфігурацією шаблону сусідства²⁹. Це робить таку структуру стабільною. Феномен нестабільності виникає в разі порушення умови обмеження швидкості хоча б для деяких елементів системи.

²⁶ Нельсон Р., Уинтер С. Эволюционная теория экономических изменений. – М., 2002. – С. 343.

²⁷ Олейник А. Модель сетевого капитализма. – С. 149.

²⁸ Там же. – С. 144.

²⁹ Аладьев В.З. Однородные структуры. Теоретические и прикладные аспекты. – С. 15.

Якщо врахувати, що інформаційне стикання і взаємодія елементів мережевої структури є умовою її існування, то функціонування останньої може бути віднесено до так званих квазістатичних процесів, тобто рівноважних процесів, які відбуваються відносно повільно і складаються із станів термодинамічної рівноваги, що безперервно протікають один за одним³⁰.

У термодинаміці показано, що квазістатична система може бути схильна повертатися в початковий стан без істотних змін своєї структури, що включає її в циклічний процес кругового типу. За оборотного кругового процесу після повернення термодинамічної системи в початковий стан у навколишньому середовищі не виникає ніяких термодинамічних збурень і їх стани залишаються рівноважними. Зовнішні параметри системи після здійснення циклічного процесу повертаються до початкових значень³¹.

Не можна, зрозуміло, виключити, що орієнтована на максимізацію корисності мережева структура може потрапити в необоротний циклічний рух. Після завершення необоротного кругового процесу навколишнє середовище переходить у нерівноважний стан і зовнішні параметри системи під впливом термодинамічних збурень (інновацій) змінюються. В цьому разі деструкції піддається функція максимізації корисності. Це виштовхує окремі елементи з мережі вниз або вгору, роблячи їх, відповідно, або новаторами, або маргіналами.

Тому й еволюційний потенціал такої мережі не є ендегенним, він привноситься в неї ззовні, має індукований характер, як дифузія або нав'язування стандартів споживання, автономності, незалежності, що існують на вищих рівнях ієрархії.

Мережевий розвиток має вторинний, характер, але водночас здатний замикати на собі значні ресурси. Глобальна система дозволяє мережі імітувати розвиток до певного часу. Тією мірою, якою нова ієрархія вкорінюється в основу соціуму, мережеві блоки або потрапляють в ієрархічний шерег – якщо вони потрібні новому ладу, або знищують. Нові критерії та цінності змінюватимуть не сам механізм раціонального вибору, а його ієрархічні підстави.

Підіб'ємо підсумки. Існуючі в літературі підходи до природи мережевих структур в економіці значною мірою є описовими. Їм не вистачає мікроекономічного розуміння передумов як взаємного відособлення, так і взаємних переходів мереж та ієрархії в контексті механізмів соціально-економічного розвитку.

Умовою раціонального вибору суб'єкта є наявність релевантного інтервалу, коли базисні параметри або є фіксованими, або змінюються в незначних і прийнятних межах (застереження: за інших рівних умов). Відсутність змін є ознакою рівноваги і дозволяє суб'єкту очікувати шуканого результату з достатнім ступенем імовірності. Порушення рівноваги при-

³⁰ Глаголев К.В., Морозов А.Н. Физическая термодинамика.

³¹ Там же.

зводить до розузгодження базисних параметрів і створює потенціал змін, руху. На модель раціонального вибору це впливає двояко.

По-перше, знижується поточний рівень корисності. По-друге, скорочується релевантний інтервал, що обмежує значення припущення "за інших рівних умов". Невизначеність вибору зростає. Може настати момент, коли ймовірність отримання шуканої корисності набуде суто статистичного характеру. Це змушує суб'єкта шукати будь-які способи відновлення корисності і штовхає його в мережі. Звичність зв'язків у мережі компенсує невизначеність позамережевого економічного простору.

Екзогенні інновації, що потрапляють у мережу ззовні, найчастіше діють на неї руйнівню, оскільки дають стимули й орієнтири для виходу на вищий рівень корисності. При цьому типовим варіантом розвитку ситуації є хаотизація мережевої структури, яка супроводжується процесами соціальної ентропії та деградації.

З точки зору мікроекономічного змісту мережева експансія полегшує оцінку альтернатив суб'єкта на коротких інтервалах і водночас позбавляє його перспективного бачення. Можна припустити, що мережеві структури в економіці мають значний поточний споживацький потенціал і набагато менший інвестиційний. Невипадково, що мережеві форми глобалізації та падіння норми накопичення досить часто йдуть поряд.

Мережі як механізм локалізованого обміну модифікують раціональний вибір споживача. Існують два принципово різних чинника модифікації раціонального вибору в мережах.

По-перше, чинник позитивного опортунізму самого споживача, який намагається зменшити ризики і невизначеність вибору і тому виключає багатообіцяльні, але ризиковані альтернативи. Цей чинник робить мережну структуру консервативною, знижує рівень корисності, що може призводити на довгих інтервалах до ентропії, деградації та згасання мереж.

По-друге, чинник індукованих (екзогенних) інновацій, заснованих на прагненні до імітації вищого статусу і недоступних альтернатив. Вихід в інший статусний вимір порушує систему переваг суб'єкта, тому максимізація корисності в межах мережі для нього є вже неможливою. Він змушений з неї виходити. Тому чинник індукованих інновацій може швидко руйнувати мережі, що не виключає їх регенерацію, але вже на новому рівні.

Сучасна господарська система України наочно демонструє ієрархічний принцип побудови ринку у вигляді жорстких вертикальних структур державно-олігархічного типу. Інновації виступають як один із побічних ефектів прагнення фінансово-промислових груп до диверсифікації ризиків. Слід визнати, що інноваційно-інвестиційний розвиток – і з формальної, і зі змістовної точок зору – може базуватися на таких структурах. Проте умовою цього є жорсткий інституційний тиск, що обмежує пряму реалізацію їх економічної влади і змушує йти на обмін і співпрацю з рештою рівнів господарської системи.

Ущільнення інституційного поля глобалізації, яке виступає іноді як гегемонія, "новий імперіалізм" тощо, свідчить про те, що глобальна система змушена компенсувати хаотичне наростання ступенів свободи у сві-

товій економіці прямим силовим тиском з боку найупливовіших глобальних гравців. Рецидиви "індустріального імперіалізму", що стають дедалі частішими, придушення свободи вибору – характерна риса етапу "силової глобалізації", який настає сьогодні. Проте прагнення сильних не зв'язувати себе зобов'язаннями і правилами різко знижує рівень довіри у світовій економіці, збільшує ризики і невизначеність глобальної еволюції, веде глобальний соціум до фрагментації.

Однією з ознак наближення точки перегину в розвитку глобальних інститутів може стати мережева деградація, яка актуалізує вказані вище прості форми ієрархії та координації. Інформаційно-технологічні чинники інституційних змін наблизилися до порогу глобальної деструкції, яка може покласти початок загальної перебудови системи статусів. Як учить пережитий нами в 1990-і роки досвід перехідної економіки, на цей час можна забути про раціональне використання ресурсів, соціальну справедливість і гармонію.